

ОСОБИСТІТЬ ПРОПОВІДНИКА

Анотація. У статті розглянуто тему особистості проповідника. У ній поставлено низку питань, які мають відношення до духовного формування проповідника. Що таке проповідь? Який зразок для проповідника? Яким би ми хотіли його бачити? Який процес духовного формування наставників церкви? Також наголошено на особливій ролі морально-етичного прикладу служителя. У статті підкреслюється ключова роль духовної освіти в процесі становлення проповідника.

Автор доходить висновку, що формування цілісної і гармонійно розвинутої особистості проповідника, його духовна і богословська зрілість – це плід багаторічної праці над самим собою і багато в чому залежить від розвитку побудованих на християнській любові тріади стосунків із Христом, духовними друзями у Христі, а також любові до Слова Божого.

Ключові слова: особистість проповідника, проповідь, служитель Слова, духовне формування, Писання, християнська освіта.

Title: “Personality of the preacher”.

Annotation. The article discusses the topic of the personality of the preacher. It raises a number of questions that are related to the spiritual formation of the preacher. What is a sermon? What are the criteria for a preacher of the Gospel? How would we like to see it? What is the process of spiritual formation of a minister of the Word? The article attempts to formulate answers to these and other related questions. The special role of the moral example of the servant of the Word is also noted. The article emphasizes the key role of the spiritual education of the preacher. The author concludes that the formation of a holistic and harmoniously developed personality of a preacher, his spiritual and theological maturity is the fruit of many years of work on oneself and largely depends on the development of a triad of relationships built on Christian love: relationships with Christ, spiritual friends in Christ, and love for the Word of God.

Key words: personality of the preacher, sermon, minister of the Word, spiritual formation, Scripture, friendship, Christian education.

Анатолій Бондаренко, магістер богослов'я (Одеськая богословська семінарія), пастор церкви ЄХБ, викладач Одеської богословської семінарії (Одеса, Україна).

Вступ

◆ Сучасна культура все більше стає культурою бачення, ніж читання і письма. В епоху цифрових технологій і великої кількості «інкогніто проповідників» в інтернет-просторі, стає актуальною тема відповідності проповідника євангельським критеріям і володіння такими якостями як духовна зрілість і богословська грамотність. Серед мирського багатоголосся важливо оновити розуміння, що ж є проповідь Слова.

Ця стаття розглядає не саме мистецтво проповіді, а особистість проповідника. У ній зроблено спробу проаналізувати основні напрямки для становлення служителя. Також запропоновано низку питань для роздумів. Що таке проповідь? Які духовні та інтелектуальні критерії для проповідника Євангелія? Яким би ми хотіли його бачити? Який процес духовного формування тих, хто навчає церкву з кафедри?

ПРОПОВІДНИК ЄВАНГЕЛІЯ В НАШІ ДНІ

◆ Ми живемо в епоху швидкостей, у часи швидких змін. Сучасне суспільство орієнтоване на видимі результати і схильне знаходити блиц-рішення. Сучасна культура відзначена патологічною нездатністю жити в сьогоденні^[1]. Для людини, що біжить по життю, час – найдорогоцінніший ресурс. Можна відносно швидко опанувати ази техніки виголошення публічної промови, але неможливо в експрес-режимі сформувати духовно зрілого служителя.

Є два хороших визначення, що таке проповідь: «Проповідь – це божественна істина, висловлена обраною людиною в застосуванні до людських потреб»; «Проповідувати, – значить тлумачити сьогодинське життя у світлі Св. Писання, щоб відповісти на потреби слухача сьогодні й спонукати його творити волю Божу завтра»^[2]. Проповідника від «оратора» відрізняють обов'язкова гармонія життя і вістки, яку він звіщає. Хеддон Робінсон, автор відомої книжки *Біблійна проповідь*, ставить риторичне запитання: «Хіба мистецтво проповіді полягає тільки в тому, щоб підготувати проповідь і виголосити її? – Ні, справжня проповідь передбачає формування особистості проповідника і демонстрацію результату перед аудиторією!»^[3] Набути духовної зрілості неможливо в «турбо режимі», на це витрачаються дорогоцінні роки. Час, проведений у молитві, в особистому спілкуванні з Богом, за читанням духовної

[1] Goodliff Paul. *Care in a confused climate pastoral care and postmodern* (London Darton, Longman and Todd, 1998.), 35.

[2] J.S. Baird. Проповедь. Э. У. Блэквудст. *Теологический энциклопедический словарь*. Под ред. Уолтера Элвелла. (М.: Ассоциация «Духовное возрождение», 2003) Див. книгу Х. Робинсона *Библейская проповідь*, де наведено кілька варіантів визначення, що таке проповідь, 924.

[3] Хеддон Робінсон. *Библейская проповедь*. (Виссон, 2015), 23.

літератури, молитовні роздуми над Писанням, роки вірного служіння Христу, – це лише частина всього того, що духовно формує нас як проповідників Євангелія.

У сучасних книжках з гомілетики переважає інтелектуальна складова мистецтва проповіді і менше уваги приділяється духовному формуванню самої особистості проповідника. Акцент ставиться на вивченні теорії проповіді, відточуванні навичок дослідження Писання, складанні плану проповіді, володінні основами риторики та іншими важливими деталями мистецтва проповіді. Усе це дуже важливо, але іноді це призводить до незрілості та відчуженості проповіді від реалій життя.

Час від часу чути голоси незадоволених рівнем проповіді в церкві. В епоху інтернету, пересічних проповідників помісної церкви мимоволі порівнюють із відомими пасторами, які доступні в онлайн просторі. Очевидно, що між неділями люди не ізольовані від релігійної пропаганди з «дешевими доктринами», журнальною мудрістю, «мудрими» порадами з позицій світського світогляду, там вони легко знаходять «ораторів», які швидко розмовляють і багато обіцяють. Як зазначив Юджин Петерсон, «ми не єдині проповідники в цьому кварталі»^[4]. Якщо служителі Слова не справляються з духовними запитами людей, то навколо багато тих, хто обіцяє дати відповіді на всі духовні питання.

Кого б ми хотіли бачити на церковній кафедрі? Що хотіли б чути з церковної кафедри? Кого Бог обирає і кому Господь доручає проголошувати Слово? На щастя, Біблія не складена за принципом словника, цим вона підштовхує нас до дослідження Писання. У Біблії ми не знаходимо формального і вичерпного списку, але можна сказати, що проголошувати Слово міг тільки той, хто Його отримав від Господа. Бог промовляв не тільки через формально поставлених священиків.

У Новому заповіті всі дари розподілялися так «як Господу завгодно». Церква, своєю чергою, розпізнавала дар Слова і визначала таких людей на це служіння. Основним критерієм для проповідника було Боже обрання і покликання. Завдання кожної громади розпізнати покликану Богом людину^[5]. Головною ознакою для церкви буде дар Слова від Господа^[6]. Ця ознака особливо проявляється через дії Духа Святого в момент проголошення Євангелія, який повчає, втішає, укріплює та надихає церкву^[7].

[4] Eugene H. Peterson. *Five Smooth Stones for Pastoral Work*. (Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1980), 150.

[5] Хеймс Браян, Гулдбурн Рут, Кросс Ентоні. *Бути церквою: переосмислення баптистської ідентичності*. (Київ: Дух і Літера. 2024), 161.

[6] «Одному дається Духом слово мудрости, другому слово знания, тем же Духом» (1 Коринфянам 12:8).

[7] Сперджен, Чарльз Х. *Лекции моим студентам*. (Одесса: Богомыслие. 1998). – URL: <https://www.reformed.org.ua/2/346/2/Spurgeon>

Сьогодні ми вже не маємо пророків, які записують особливе Об'явлення в Біблію. Завдання сучасного проповідника розкрити вже отримане і записане Слово. Головна мета служіння проповідника – ясно передати і пояснити Одкровення, застосувавши його до сьогоднішнього дня. Також не коректно ототожнювати натхнення сучасних служителів із натхненням авторів Біблії^[8]. Слово Боже вже прийшло до нас і тепер ми Його звіщаємо всім.

В ідеальній проповіді до людей говорить саме Слово Боже, вірніше Сам Бог, який говорить через Своє Слово. І чим менше проповідника видно між Словом Божим і слухачами, тим краще.^[9]

Господь закликає тих, хто наділений відповідним даром Святого Духа і має інтелектуальний потенціал до цього служіння. Духовна відповідність та освіченість проповідника в жодному разі не повинні протиставлятися одна одній. Ці якості гармонійно поєднуються і розвиваються в істинному проповіднику Євангелія і в наш час.

ОБРАЗ ЖИТТЯ ПРОПОВІДНИКА

◆ Усвідомивши Боже покликання, проповідник стає на один із найважчих шляхів служіння. У Божому задумі було доручити недосконалій людині проголошувати Євангеліє. Від самого початку служіння ми відчуваємо етичне почуття якогось дискомфорту. Подібно до пророка Ісаї, ми говоримо Богові: «горе мені! загинув я! бо я людина з нечистими вустами, і живу серед народу також з нечистими вустами» (Исаия 6:5). Господи, хто я такий, щоб вчити інших як їм жити? Проповіднику також властиво відчувати ці суперечливі почуття, Божественного покликання та усвідомлення особистої гріховності. Ці дві якості як дві сторони однієї медалі, вони можуть виконувати дві функції одночасно, спотикання і стимул для служіння. У цьому є своєрідний «парадокс проповідника», набуття права говорити крізь усвідомлення своєї недостойності. Почуття сумніву і неспроможності служителя можна розглядати не як виснажливі перешкоди, а як інструмент служіння. Досвід подолання духовних перешкод у служінні стає джерелом сили для допомоги іншим^[10]. Навпаки, хибне відчуття невразливості призводить до гордості й марнославства. Усвідомлення ж своєї та спільної для всіх людей надламаності благословляє нас необхідним смиренням і надією. Досвідчені служителі помітили цікавий і почасти парадоксальний момент, що не тільки освіта, а «надломленість» як ніщо інше робить служителів

[8] Джон Стотт. *Портрет проповідника*, 8.

[9] Там же, 9.

[10] Robert C. Dykstra editor. *Images of pastoral care classic readings*. (Chalice Press: St.Louis. Missouri, 2005), 135.

зрілими^[11]. Завдання проповідника не привертаючи до себе особливої уваги, а залишаючись непоміченим, своїми діями і словами вказувати людям на красу Христа.

Християни мають виправдання у Христі, Бог дивиться на нас через Його праведність. Навіть за умови розуміння новозавітної концепції вмененої праведності^[12], є спільна згода в тому, що слово виправдовувати не означає «робити праведним»^[13]. Інакше кажучи, вмененна праведність – це не етична досконалість, тобто «безгрішність», а визнання юридично праведним у рамках особистих стосунків із Богом^[14]. З одного боку, ніхто не відповідає абсолютним етичним стандартам святості, «... вся праведність наша, як забруднена одежа, і всі ми зблідли, як листок, і беззаконня наші, як вітер, забирають нас» (Исаїя 64:6), – це смиряє нас. З іншого боку, відмова від Божого покликання ще більше віддаляє нас від цієї відповідності.

Цілком очевидно, що від проповідників очікують не лише вірного вчення, а й морально-етичного прикладу для церкви. Проповідь завжди була персональною, неможливо відокремити слово сказане з кафедри від проповідника^[15]. Ми завжди сприймаємо промову крізь призму життя мовця. Недостатньо володіти тільки глибокими теоретичними знаннями у сфері богослов'я. Критично важливо підтверджувати ці істини своїм богоугодним життям, тобто своїм способом життя вказати людям на «шлях життя»^[16].

Апостол наставляючи Тимофія, молодого пресвітера, зазначає: «Нехай ніхто не нехтує твоїм юнацтвом, але будь взірцем для вірних у слові, у житті, у любові, у душі, у вірі, у чистоті» (1 Тим. 4:12). Часом докори на адресу проповідників звернені на їхню невідповідність християнським стандартам в етичній площині. Дітріх Бонхеффер наголошував, що надмірна зосередженість семінарської підготовки служителів на умоглядній та інтелектуальній підготовці породжує вчителів, які схильні більше до богословських міркувань, ніж до християнського способу життя^[17].

[11] Тим Келлер. Что такое «Хорошая проповедь» Лекции. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iDNdrLnDdi8>

[12] Див. Джордж Лэдд. *Богословие Нового Завета*. (СПб.: Библия для всех, 2003), 510-520.

[13] D.E.H. Whiteley, *The Theolgy of St. Paul*, 57.

[14] Джордж Лэдд. *Богословие Нового Завета*. (СПб.: Библия для всех, 2003), 520.

[15] В.В. Бурега, архимандрит (Симеон Томический). *Гомилетика. Учебник бакалавра теолога*. (Москва: Познание, 2018), 99.

[16] Григорий Великий (Двоеслов), *Правило пастырское*. (Москва: Издательство Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2011), 51.

[17] Эрик Метаксас. *Дитрих Бонхеффер: праведник мира против Третьего Рейха*. (Эксмо, Книгоноша), 170.

Служитель проповідує не тільки з кафедри, а й самим життям. Про гармонію і співпрацю життя і слів проповідника красномовно висловився Григорій Великий: «...проповідь усна зручніше і вірніше проникає в серця слухачів, коли слова проповідника підтверджуються зразковим життям його: словом він тільки переконує і спонукає до справи, а прикладом нібито допомагає і бере участь у справі».^[18]

Спосіб життя служителя поза кафедрою завжди залишається під особливою увагою як слухачів, так і духовних сил. Ми сприймаємо значення сказаних людиною слів незалежно від місця їх виголошення. Навіть у повсякденному житті серед неминучих турбот, конфліктних ситуацій і спокус, уміння «приборкувати язик» додає ваги сказаному нею вже на кафедрі. Обережність у словах, особлива ознака того, хто розуміє силу слова.

Цілісна особистість проповідника вирізняється високими стандартами до свого життя і мови за будь-яких обставин. «Слово ваше нехай буде завжди з благодаттю, приправлене сіллю, щоб ви знали, як відповідати кожному» (Колоссянам 4:6).

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ПРОПОВІДНИКА

◆ Перед сучасним проповідником Євангелія стоїть складне завдання проголошувати Слово Боже в цьому скептично налаштованому і цинічному світі. У наш час люди здебільшого не вірять пафосним промовам і з побоюванням ставляться до організованої релігії. Вони не люблять складних міркувань і шукають простих рішень для складних завдань. Проникнути крізь цю стіну недовіри й підозрілості зможе той, чие серце запалене Святим Духом. Той, у кого слова не розходяться зі справами, хто з Божою поміччю знайде потрібні слова і проявить старанність в освоєнні гомілетики як мистецтва.

Ще в IV столітті відомий учитель церкви і красномовний проповідник Іоанн Златоустий, говорячи про важливість освіти для розвитку «сили слова», стверджував:

...сила слова не дається природою, але набувається освітою, то хоча б хто довів її до вищої досконалості, і тоді він може втратити її, якщо постійною ретельністю і вправою не буде розвивати цієї сили. Таким чином найосвіченіші повинні більше трудитися, ніж найменш освічені; бо недбальство тих та інших супроводжується не однаковою шкодою, але в перших вона стільки важливіша, скільки різниця між тим, чим володіють ті й інші.^[19]

^[18] Григорій Великий (Двоеслов), *Правило пастырское*. (Москва: Издательство Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2011). Кн. 2, гл. 3, 52.

^[19] Іоанн Златоуст. *Избранные творения*. Том 2. (Краматорск: Тираж-51, 2009), 76.

Освіта розширює наші можливості, допомагає нам у пошуку нових шляхів донесення Євангелія. Нам важливо розуміти людей, з якими ми живемо, для цього потрібно досліджувати суспільство і культуру, це розширює наш кругозір і дає нові інструменти для служіння. Так ми зможемо знайти точки дотику з новим поколінням, яке потребує Христа. Сьогодні як у світському суспільстві, так і в християнстві виникають нові питання, що стосуються штучного інтелекту, впливу соціальних наук, психології, соціології, менеджменту тощо. У кожного покоління були, є і будуть свої виклики та завдання. Освіта дає інструменти для осмислення.

Духовні семінарії та різноманітні християнські освітні заклади – це не лише місце навчання, а й платформа для обговорення та пошуку ймовірних рішень нових викликів церкви. Також це комунікаційна платформа для спілкування, побудови нових зв'язків та обміну досвідом. Навчальні заклади можуть розвивати сучасну богословську думку шляхом добору та організацією нових релевантних публікації. У століття інтернету важко сказати, що може замінити книгу. Для того, хто проповідує Слово, читання «потрібної літератури» з дитинства є життєво важливим. Церква страждатиме від лінії до навчання, розвитку та байдужості до духовної літератури їхнього проповідника. Начитаність допомагає нам уникати слів паразитів, повторень, банальних фраз і висловлювань, якими наповнюється будь-яка недостатньо підготовлена промова.

Процес навчання прищеплює дисциплінованість і любов до читання. Сьогодні найпоширеніша проблема проповідника у виборі теми багато в чому зумовлена його зневагою до читання хороших книжок. Різноманітна література не тільки відточує наші аналітичні здібності, а й розвиває нас, допомагає творчо мислити. Хороші книжки як хороші друзі формують нас, наші морально-етичні цінності багато в чому сформовані за допомогою «проковтнутих книжок». Особливо знайомство з класичною літературою збагачує наш словниковий запас, інтелектуальну колекцію ідіом і метафор, формує культуру мовлення і допомагає глибше, цікавіше, різноманітніше і точніше передати наші думки слухачам. Ми стаємо більш проникливими, опановуємо особливе мистецтво «езопової мови».

У Біблії є приклади як Бог готував і потім використовував освіченість Мойсея і Павла для служіння. Освічений служитель більш схильний до дослідження, читання, роздумів, діалогу та пошуку поради, до смирення та критичного аналізу свого служіння. Також, для того щоб доносити істину про Бога, необхідно самому утвердитися в ній, а це неможливо без навчання. Інтелектуальний розвиток проповідника стосується не

тільки його особисто, а набагато сильніше за саму церкву, де він навчає Слово. Невігластво проповідника вкрай дорого обійдеться для церкви, а когось і зовсім може погубити. Старе прислів'я говорить: «Якщо ви вважаєте, що освіта занадто дорога, спробуйте, скільки коштуватиме невігластво»^[20].

Безліч єресей, представників яких ми іноді зустрічаємо на наших вулицях, були породжені браком богословських знань проповідників. Християнська література, якою ми всі користуємося, здебільшого написана тими, хто здобув освіту. Ми не мали б такого багатства перекладів Біблії різними мовами світу, великої кількості біблійних коментарів, словників та іншої духовної літератури, без богословських шкіл та їхніх випускників.

Християнської освіти потребують не тільки пастори, диякони і проповідники, а й учителі недільних шкіл, місіонери і душеопікуни. Наші богослужіння, проповіді та співи, вірші та декламації, багато в чому самі по собі є богословським навчанням помісної церкви. Ми всі хочемо чути добре підготовлені й натхненні проповіді, але для цього потрібна велика праця над обдаруванням від Бога і самим собою. Гомілетика – це мистецтво, а будь-яка творчість вимагає постійного відточування навичок і таланту від Бога. Справжня освіта смиряє, під її впливом ми погоджуємося з відомим афоризмом Сократа: «Я знаю, що нічого не знаю, але інші не знають і цього».

Іноді чути голоси критиків духовної освіти. Під впливом історичної пам'яті євангельських церков, на пострадянському просторі й дотепер жива думка про достатність для служіння наявності лише особистого досвіду служителя. Основні аргументи, як правило, зводяться до спроби протиставити християнську освіту і натхнення Святого Духа: «Дух Святий допоможе нам проповідувати, і освіта нам не потрібна» та текст Писання: «про ідоложертовні наїдки ми знаємо, бо ми всі маємо знання, та знання надихає, а любов повчає» (1 Коринфянам 8:1).

У такій аргументації явно простежується хибне тлумачення і виривання слів Апостола Павла з контексту. Той самий Апостол Павло радить Тимофію постійно вчитися: «Заглиблюйся в себе і в навчання; займайся цим постійно: бо, так чинячи, і себе спасеш, і тих, хто слухає тебе» (1 Тимофею 4:16). У зв'язку з цим, доречним є висловлювання отця церкви Августина про спроби ще за його часів (6 століття) протиставити освіту і натхнення Святого Духа:

Думати, ніби правильно зрозуміти християнську істину можна самому наодинці з Біблією і Богом – жахлива гординя. Адже така

^[20] Ці слова приписують Бок Дерек Кертис - президенту Гарвардського університету.

людина вважала б, що не потребує керівництва інших досвідчених учителів. Вважати що старанне дослідження якимось чином протистоїть натхненню Святого Духа, – величезна помилка^[21].

Кожен проповідник потребує постійного гармонійного розвитку як духовного, так і інтелектуального. Академічна освіта сама по собі не є панацеєю від усіх бід проповідника. Богословська освіта гарний інструмент, але ним потрібно вміти користуватися. Вона допоможе в інтелектуальному та духовному розвитку, але є й труднощі. Одного разу К. Льюїсу випала нагода говорити перед студентами льотного училища. Зіткнувшись із жвавою молоддю, він прозрів, якою недоречною є його академічна мова, і вирішив щось терміново змінювати. Льюїс пише:

Потрібно перекласти повсякденною мовою кожен елемент вашого богослов'я. Це дуже клопітно, і це означає, що за півгодинну проповідь ви мало що встигнете сказати, але це необхідно. Заодно ви зробите велику послугу власній думці. Я тепер переконаний: якщо ваші думки неможливо перекласти мовою неосвіченої людини, значить, ці думки ще не досягли ясності. Можливість перекладу – ось перевірка, яка показує, наскільки сама людина розуміє, що має на увазі^[22].

На окрему увагу заслуговує мова проповіді. Більша частина Писання написана живою мовою метафор, образів і поезії, але ми намагаємося передати це Слово сухою мовою прози. Лекційний стиль проповіді, який, як правило, використовує вихолощену письмову мову, що скоріше присипляє, ніж надихає і повчає церкву.^[23] Це не означає, що нам слід проповідувати в риму і віршами. Важливо також зауважити, що сучасне покоління з підозрілістю ставиться до пафосних промов. Пихата і помпезна мова часто використовується публічними ораторами в пропагандистських цілях і вже стає синонімом брехні та обману.

Поезія за допомогою метафор включає нашу уяву, вона не стільки інформує нас, скільки налаштовує стосунки з нами. Використовуючи творчу мову, можна проникнути крізь захисну стіну скептицизму та підозрілості сучасного слухача. Якщо ми нехтуємо художнім словом, то стаємо прозаїками. Творчий підхід потребує більше часу та зусиль, значно легше в лекційному форматі сухо переказувати біблійні історії та інформацію про Бога.^[24]

[21] Августин Аврелий. *Християнська наука или основание священной герменевтики и церковного красноречия*. (СПб: Библиополис, 2006).

[22] Алістер Макграт. *Клайв Стейплз Льюїс. Людина, що подарувала світові Наріцію*. (М.: ЕКСМО, 2019), 254.

[23] Девид Браун. *Трансформуюча проповідь: Теорія і практика*. – URL: <http://www.lit-yaz.ru/informatika/3881/index.html?page=76>

[24] Eugene H. Peterson. *The Contemplative Pastor. Returning to the Art of Spiritual Direction*. (Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1989), 39.

Винахідливий спосіб мовлення набагато більше надихає нас і довше залишається в нашій пам'яті ніж сухе моралізаторство, змішане на монотонному повторенні відомих істин. Якщо проповідник не розвивається, то він поступово йде у «свої власні бульбашки»^[25]. Як результат церква змушена слухати повторення знайомих усім старих історій, прикладів, улюблених ідей і тем, а також слова паразити цього проповідника.

Інтелектуальна ізоляція служителів породжує маргінальне суспільство. Ми не покликані створювати культурне гетто, але за прикладом Апостола Павла нам потрібне знайомство з наукою, літературою, поезією, музикою – усім тим, що ми називаємо культурою. У кожного покоління є свої ключові автори книжок, пісні, фільми, музика тощо. Досліджуючи історичний контекст у якому живемо, ми зможемо помітити знамення часу, а також познайомитися з основними переживаннями, страхами, радощами та прагненнями нашого суспільства.^[26] Дослідження поколінь надасть неоціненну послугу^[27] і подарує безліч точок дотику для проповіді Євангелія. Один із головних секретів популярності пісень – це їхня глибоко особиста, а не формальна мова, це стиль образів і поезії. Вихолощена і формальна мова краще підходить для інформування, але вона буде «інтелектуальну стіну». Особиста і творча мова не надто точна, але краще формує нас, вона сильніше торкається серця і будує мости стосунків і розуміння.

Вивчення богословських дисциплін покликане трансформувати наше серце. Знання без радикального християнського преображення нашої внутрішньої людини може зашкодити служінню. Відомий біблеїст і фахівець з Нового заповіту Н. Т. Райт у своєму коментарі до 13 розділу 1 Коринтян зазначає: «Говоріння язиками, пророцтво, слова мудрості і знання – все це дитячі ігри, каже Павло. Покажіть мені щось більш належне дорослим людям: реальну духовність, внутрішню зрілість. Засвідчіть мені таку гуманність, яка залишиться назавжди, вдосконалена і звільнена від усього чужого їй, у новому Божому світі. Інакше кажучи, покажіть мені любов – любов такою, як вона описана тут, любов, що є найвищою формою знання та людського існування, якого тільки можна досягти і в цьому світі, і в прийдешньому».^[28]

^[25] Бульбашка фільтрів – це інтелектуальна ізоляція. Термін «бульбашка фільтрів» придумав інтернет-активіст Елі Парізер у своїй книжці «Бульбашка фільтрів: що Інтернет приховує від вас» (2011).

^[26] Henri J. M. Nouwen. *The Wounded Healer Ministry in contemporary society*. (New York: Doubleday and Company, INC, Garden City, 1972), 15.

^[27] Джин М. Твендж. *Поколение селфи кто такие миллениалы и как найти с ними общий язык*. (Ексмо, 2018).

^[28] Райт Н.Т. Павел. *Послание к Коринфянам. Популярный комментарий*. (М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2010), 71.

Будь-яка духовна освіта насамперед має нас навчати любити Бога і ближнього. «Якщо маю дар пророцтва, і знаю всі таємниці, і маю всяке пізнання і всю віру, так що можу і гори переставляти, а не маю любові, – то я ніщо» (1 Коринфянам 13:2).

ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК ПРОПОВІДНИКА

◆ Якщо зауваження щодо змісту проповіді здебільшого можна виправити за допомогою християнської освіти, то що робити для духовного формування. Духовним формуванням можна назвати процес освячення, надання нашого розуму та серця під керівництво Святого Духа.^[29] Відомий вчитель церкви Григорій Великий зазначає: «язик змінюють на кафедрі тем, котрі вчать одного, а зайняті бувають іншим».^[30] У Біблії безліч різноманітних істин, але як проповідникові визначиться з вибором теми на даний момент для проповіді? Що важливо почути церкві сьогодні? У цьому допоможе Боже водійство і духовна проникливість служителя Слова.

Християнський характер і духовність проповідника формується в процесі освячення. Апостол Павло ставив перед собою завдання на відповідність покликанню: «а тіло моє втихомирюю й поневолюю, щоб, проповідуючи іншим, самому не залишитися негідним» (1 Коринфянам 9:27). Ключовою умовою духовного формування проповідника є його здатність до духовної самодисципліни. Під духовною самодисципліною не мається на увазі щось залежне тільки від нас, але здатність від Бога до послуху Святому Духу, що живе в нас, на противагу бажанням плоті. Апостол Павло резюмує опис цієї боротьби: «Дякую Богові моему Ісусом Христом, Господом нашим. Отже той же самий я розумом моїм служу закону Божому, а плоттю закону гріха» (Римлянам 7:25). Процес освячення проповідника триває все життя, його мета привести наш моральний стан у відповідність до нашого юридичного статусу перед Богом.^[31]

Служителя Слова, як і кожного християнина, багато в чому духовно формує своєрідна духовна тріада стосунків, побудованих на любові: з Христом, з Писанням, і з друзями у Христі.

Стосунки з Христом. З моменту звернення до Христа, серце того, хто увірував, стає обителлю де живе Христос Духом Святим. У нас закладена Творцем потреба не тільки в їжі, повітрі та інших базових потребах,

^[29] Генри Ноуен. *Духовне формування*, 10.

^[30] Григорій Великий (Двоеслов), *Правило пастырское*. (Москва: Издательство Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2011), 14.

^[31] Миллард Ериксон. *Християнское богословие*. (СПб: Библия для всех, 1999), 821.

а й гостра потреба в спілкуванні з Богом і людьми. Увірувавши, ми входимо в живе спілкування з Ісусом. Для освячення та етичної відповідності покликанню християнина, необхідне преображення в образ Христа під керівництвом Духа Святого^[32]. Ісус не тільки наш Господь і Спаситель, а й вірний друг у всьому. Ісус сказав: «Не називаю вас більше рабами, бо раб не знає, що робить його пан; вас же назвав Я друзями, оскільки сказав вам усе, що почув від Мого Отця» (Іоанна 15:15). До кінця незбагненно, як Творець і Творець усього видимого і невидимого, що живе в неприступному світлі, може бути другом людини. Шлях до духовної зрілості проповідника лежить через освоєння духовного мистецтва щоденного спілкування з Господом.

Вкрай важливо мати друзів у церкві. Життєво необхідно вміти дружити особисто з самим Христом. Незважаючи на девальвацію істинного сенсу справжньої дружби. У Христі ми знайдемо того, хто відповідає найкращим критеріям вірного друга.

Красиво про це говорить Фома Кемпійський:

Хто Ісуса знаходить, знаходить скарб великий, добрий понад усяке благо; а хто втратив Ісуса, втратив безмірно багато, більше цілого світу. Усіх бідніший, хто живе без Ісуса; усіх багатший, кому добро бути з Ісусом. Велике мистецтво, коли вмієш поводитися з Ісусом; великий розум, коли вмієш тримати Ісуса з собою. Будь смиреним серцем і миролюбним, і буде з тобою Ісус. Будь благочестивим і тихим, і Ісус із тобою буде.^[33]

Псалмоспівець вигукує про повноту від присутності Бога в його житті: «Хто мені на небі? і з Тобою нічого не хочу на землі» (Псалтирь 72:25). Спілкування з друзями змінює нас, саме вони найбільше впливають на нас. Якщо Господь Ісус став нашим найкращим другом, то стосунки з Ним головним чином вплинуть на наше духовне преображення. Християнство це не закон зовнішнього контролю, а скоріше дух внутрішнього.^[34] Можна спробувати створити довгий список «справ і заборон» для проповідника, але не зможемо написати вичерпний. Навіть якщо б і змогли, то звід заборон і постанов дорога не до духовного формування, а до легалізму і фарисейства. Не правила і закони, а щоденний досвід життя з Христом трансформує нас, тільки з роками ми осягаємо цінність спілкування з Ісусом. Духовні чесноти є плодом Духа, внаслідок життя з Христом чесноти дедалі яскравіше розкриваються в нас.

Проповідник збагачується, проходячи разом з Ісусом крізь усі сезони життя. Ісус навчав Апостолів 24/7. Проживання з Христом радикально

[32] Ричард Хейз. *Етика Нового Завета*. (М.: ББИ, 2005), 63.

[33] Фома Кемпійський. *О подражании Христу*, 149.

[34] Джордж Ледд. *Богословие Нового Завета*. (СПб.: Библия для всех, 2003), 596.

змінює нас, вчить дивитися і реагувати на все як Ісус. З цієї перспективи мають сенс наші переживання, втрати й надбання, радості й горювання, падіння й перемоги в спокусах. Зрілість проповідника знаходиться в глибині таких стосунків. Переосмислюючи свій досвід життя з Христом, служитель зможе поділитися ним на кафедрі та зміцнити церкву.

Стосунки з Писанням. Для духовного формування служителя вміння прочитувати самого себе крізь прочитання Писання має ключове значення. Людей, які прийшли на поклоніння, мало цікавить інформація про філістимлян і фарисеїв, археологічні відкриття та історичні подробиці життя стародавніх людей. Вони прийшли насамперед помолитися і поклонитися Богові, а не почути лекцію про стародавню історію або складні богословські концепції.^[35] Біблія покликана не стільки інформувати, скільки духовно формувати нас. Для проповідника важливий навик і здатність слухати Бога за допомогою читання Писання і молитовного роздуму над ним. Яка наша особиста практика читання Писання? Відомий автор Генрі Ноуен у своїй книзі *Духовне формування* щодо практики читання Біблії зазначає:

Наше заражене продуктивністю, скептично налаштоване інтелектуальне суспільство заважає нам прочитувати Слово Боже, а йому не дає прочитати нас. *Lectio Divina*^[36] означає прочитання Біблії з повагою і відкритістю до того, що Дух Святий говорить нам зараз. Божа присутність і воля можуть відкритися, коли ми ставимося до Слова Божого як до слова, безпосередньо зверненого до нас. Регулярна практика *Lectio Divina* стає для нашої історії можливістю перетнутися з історією Божою, в цей момент і може статися щось незвичайне.^[37]

Служителю Слова для донесення його людям насамперед самому потрібно виявитися відкритим і податливим до Його впливу. Відкрившись для впливу Слова, ми прочитуємося Словом і виявляємо звістку для самого себе в Слові Божому. Навчившись цього перетину Слова з нашою особистою історією, ми вже в церковному зібранні ділимося тим, як застосувати Слово Боже в повсякденному житті. Проповідникові потрібно освоїти практику життя з текстами Писання і тоді вони почнуть розкриватися на непередбачуваній глибині.^[38]

[35] Eugene H. Peterson. *The Contemplative Pastor. Returning to the Art of Spiritual Direction*. (Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1989), 89.

[36] *Lectio Divina* – практика читання Св. Писань; такі отці церкви як Оріген, Августин і Амвросій використовували цей термін для позначення читання Писання. Це стара практика застосування роздумів і молитов, покликана сприяти спілкуванню з Богом і збільшенню пізнання Слова Божого.

[37] Генрі Ноуен. *Духовне формування*, 40.

[38] Ерик Метаксас. *Дитрих Бонхеффер: праведник мира против Третьего Рейха*. (ЕКСМО, Книгоноша, 2016), 436.

Для того щоб підготувати «проповідь нашвидкуруч», потрібно витратити всього кілька годин. Запросто можна впоратися з цим завданням, використавши сучасну велику кількість богословської літератури. Така проповідь буде прийнята зібранням, але вона мало кого торкнеться. Хоча ми не можемо контролювати вплив Святого Духа на слухачів. Але щоб підготувати хорошу проповідь, потрібно зануритися в Слово, знадобиться багато годин молитовного дослідження Писання й особисті роздуми над прочитаним. Релевантна проповідь потребуватиме перетину Слова з нашою сучасною історією, тиші й усамітнення, великої концентрації та напруженості. Така актуальна проповідь за сприяння Святого Духа торкнеться багатьох.^[39]

Тім Келлер у своїх лекціях «Хороша проповідь» порівнює процес підготовки проповіді з побудовою жертovníка, він наголошує, що від проповідника вимагається старанне дослідження теми проповіді, але вогонь Духа Святого на жертovníк зводить тільки Бог.^[40]

Сенс молитовного роздуму над Писанням полягає в тому, щоб дозволити Слову спуститися від розуму до серця, там, де ми зможемо в тиші роздумувати над ним, пережувати його, переварити його та засвоїти і дозволити йому стати нашою плоттю.^[41]

Стосунки з друзями у Христі. Сучасне прагматичне та індивідуалістичне суспільство, зациклене на соціальних медіа, втрачає здатність до мистецтва дружби. Самотність і соціальна ізоляція – це бич нашого часу, ми всі потребуємо друзів. У нас з’явилися сотні формальних друзів у соціальних мережах, але немає близьких друзів у реальному житті. Християнин подібний до немовляти, яке не може стати повноцінною людиною в ізоляції, він гостро потребує уваги з боку більш зрілих віруючих.

Ми не ростемо духовно, перебуваючи на карантині від своєї громади. За Христом кожен із нас іде особисто, але водночас не на самоті. Ми створені за образом і подобою Триєдиного Бога, а це також значить, що ми взаємопов’язані у спільноті і створені для спільноти.^[42] Бути християнином означає занурення в стабільні та міцні стосунки з народом Божим.^[43] Не можна відбутися як проповідник в ізоляції від помісної

^[39] Eugene H. Peterson. *The Contemplative Pastor. Returning to the Art of Spiritual Direction*. (Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1989), 20.

^[40] Тім Келлер. Что такое «Хорошая проповедь». Лекция 1 (2020) / YouTube : видеохостинг. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iDHdrLnDdi8>

^[41] Генри Ноуен. *Духовне формування*, 44.

^[42] Goodliff Paul. *Care in a confused climate pastoral care and postmodern* (London Darton, Longman and Todd, 1998), 66.

^[43] Хеймс Браян, Гулдбурн Рут, Кросс Ентоні. *Бути церквою: переосмислення баптистської ідентичності*. (Київ: Дух і Літера. 2024), 144.

церкви. Спільнота віри не тільки розпізнає дар проповіді, а й в активній взаємодії формує герменевтику проповідника. Служитель Слова розвиває і відточує дар проповіді протягом багатьох років у процесі комунікації зі своєю церквою. Регулярно виголошуючи проповідь, ми будуємо особливі двосторонні стосунки зі своєю рідною церквою. Проповідник без зв'язку з громадою стає «оратором одинаком». Як культура нашого народу, так і субкультура наших громад чинить свій вплив на поведінку за кафедрою і метод подачі Слова Божого.

Бог посилає нам друзів у Христі. У церкві ми всі разом поклоняємося Богові, співаємо, молимося, спілкуємося, все це нас духовно формує. Церква як одна любляча сім'я як спільнота викуплених Христом покликана носити тягарі один одного і сприяти духовному зростанню у Христі. Від самого початку християнського шляху і в усі інші сезони життя, близькі друзі в церкві мають ключове значення.

Як помітив К. Льюїс, коло друзів відрізняє те, що вони дивляться в одному напрямку. Близькі друзі з'являються, коли ви раптом помічаєте, що хтось поділяє ваші цінності та мислить схожим із вами чином.^[44] Ще з давніх-давен люди дуже цінували мистецтво дружби, про нього міркували стародавні філософи і отці церкви. Сократ не зміг визначити що таке дружба,^[45] а Цицерон дав своє знамените визначення дружби: «Дружба не що інше, як злагода у всіх справах божеських і людських у поєднанні з доброзичливістю та прихильністю».^[46] Трактат Цицерона «Про дружбу» дуже цікавий, у ньому він пропонує список чеснот, за якими треба обирати собі близьких друзів, але відразу зазначає, що таких людей дуже мало:

... треба обирати своїми друзями людей відкритих, товариських і здатних до співчуття, тобто таких, яких хвилює те саме, що й тебе. Усе це сприяє вірності; адже мінливий і виверткий розум бути вірним не може, та й людина, яку не хвилює те саме, що й тебе, і чий характер не схожий на твій, не може бути ні вірною, ні стійкою. Треба ще додати, що ця людина не повинна ні знаходити задоволення в тому, щоб звинувачувати іншого [295], ні вірити висунутим звинуваченням. Усе це має стосунок до стійкості, про яку я вже довго говорю. Так підтверджується сказане мною спочатку – що дружба можлива тільки між чесними людьми. Адже чесній людині, яку водночас можна називати мудрою, властиво дотримуватися в дружбі ось яких двох правил: по-перше, уникати всього підробленого й удаваного; шляхетній людині більш пристало навіть ненавидіти, ніж виразом обличчя приховувати свою думку; по-друге, не лише відкидати звинувачення, які кимось

^[44] Льюїс Клайв Стейплз. *Любовь*. (Ексмо, 2011), 21.

^[45] *Диалоги Платона*. «Лисид» (О дружбе).

^[46] Цицерон. *О дружбе* (Лелий). – URL: <https://moreknig.org/reader/285471/page/5/>

висунуті, а й також і самій не бути підозрілою, завжди припускаючи, що її друг вчинив якусь провину.

(66) І до цього приєднується, так би мовити, привітність у бесіді та характері [296], далеко не мала приправа до дружби. Навпаки, зосередженість і повсякчасна суворість, щоправда, надає людям ваги, але дружба має бути більш невимушеною, вільнішою, м'якшою та більш схильною до всілякої лагідності й доступності [297].^[47]

Згідно з дослідженням Barna Group у США навіть серед пасторів, самотність та ізоляція, розумове й емоційне виснаження та відчуття невідповідності своїй ролі мають тенденцію до зростання^[48]. Як реакція на ці виклики публікуються статті та книжки, які намагаються адаптувати практику менторства з менеджменту в церковному середовищі. Ідеї наставництва або менторства є корисними для передання знань і досвіду молодому поколінню. Однак, на жаль, далеко не кожен призначений ментор чи наставник стає другом для опікуваного. До того ж у менторів з'являється довгий список опікуваних. У підсумку бесіди з таким наставником стають формальністю і не призводять до бажаних результатів.

Щоб уникнути формалізму і штучності стосунків, пропоную паралельно розвивати біблійну концепцію дружби. У стосунках ментора й опікуваного частіше переважає дисципліна та підзвітність, серед друзів домінує любов і довіра. Стати справжніми друзями можуть люди різних поколінь. У межах близьких дружніх стосунків можна передати одне одному не лише досвід і знання, а й емоційно підтримувати одне одного. Те, що можна легко приховати від ментора, не вдасться приховати від близького друга, який дуже добре вас відчуває і розуміє.

Група духовної підтримки або щонайменше один вірний і люблячий друг необхідні кожному християнину, а проповідникові – тим більше. Для служителя буде великою підтримкою побудова дружніх стосунків у його родині та з колегами. Близькі друзі Апостола Павла, Акіла і Пріскілла – гарний приклад чоловіка і дружини як співпрацівників і друзів у служінні. У хвилини труднощів та емоційного виснаження Господь через люблячих близьких друзів зміцнює проповідника. Апостолу Павлу був посланий Варнава, сам Павло був духовним батьком і наставником для Тимофія, у Давида був друг Іонафан і Хусій, Ісус назвав учнів друзями.

Дослідження психологів переконливо доводять колосальну користь від спілкування з друзями та соціалізації для фізичного та ментального

^[47] Цицерон Марк. *О дружбе* (Лелій).

^[48] How Rest & Sabbath Can Strengthen Pastoral Well-Being / Barna Group. Jun 15, 2023. – URL: <https://www.barna.com/research/rest-sabbath/>

здоров'я.^[49] Науковці, досліджуючи 1961 року незвично низький рівень інфаркту міокарда в м. Розето, штат Пенсільванія, відкрили «Roseto effect»,^[50] люди живуть довше і радісніше, якщо серед них панують добрі стосунки і є близькі друзі.

Служителі та громади віри будуть здоровішими та життєрадіснішими в атмосфері теплих дружніх стосунків. Писання в книзі Притч багато уваги приділяє темі побудови дружби і, зокрема, говорить: «Друг любить у всякий час, і, як брат, з'явиться під час нещастя» (Прит. 17:17). Друзі потрібні не тільки для допомоги в часи труднощів. До їхніх слів і докорів ми особливо уважні й під їхнім впливом найбільш сприйнятливі до змін: «Щирі докори від люблячого...» (Прит. 27:6). Друзі, дружина і діти, своїми відкритими і чесними коментарями та порадами до проповіді можуть надати неоціненну послугу для служителя.

Духовне керівництво можна визначити як стосунки дружби у Христі між двома людьми, за допомогою якої підопічний може ясніше розрізняти волю Божу для свого життя та зростати в учнівстві й благодаті. Духовне керівництво не можна нав'язувати, воно не може бути авторитарним.^[51] Мистецтво дружби – це інвестиції одне в одного, це дорога з двостороннім рухом.

Широко відомо, що знамениті письменники Клайв Льюїс і Д. Толкін викладали в Оксфорді й були великими друзями. Завдяки їхній дружбі Д. Толкін допоміг К. Льюїсу стати християнином, а Льюїс став для нього літературною повитухою і переконав Толкіна повірити в його письменницький талант та опублікувати знаменитий роман «Володар пернів»^[52]. Близькі друзі у Христі цінують довірою і діляться своїм духовним досвідом, взаємно збагачуючи один одного. Піддавшись доброму впливу наших друзів у Христі, ми стаємо духовно зрілими, здатними приймати любов, допомогу і підтримку, поради і критику люблячих друзів.

ВИСНОВОК

◆ Цілісна і гармонійно розвинена особистість проповідника, його спосіб життя, духовна і богословська зрілість має ключове значення в служінні. Проповідник не радіопередавач, проповідь завжди залиша-

[49] Angela K. Troyer. The Health Benefits of Socializing. Four reasons to connect with friends. – URL: <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/living-mild-cognitive-impairment/201606/the-health-benefits-socializing>

[50] National Library of Medicine. – URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1695733/>

[51] Goodliff Paul. *Care in a confused climate pastoral care and postmodern* (London Darton, Longman and Todd, 1998), 199.

[52] Алістер Макграт. *Клайв Стейплз Льюїс. Людина, що подарувала світові Нар- нію*. (ЕКСМО, 2019), 167.

ється персоналізованою. Від служителя очікується відповідності життя і слова. В епоху інтернету нам абсолютно невідомі далекі проповідники з YouTube, бо ми не можемо верифікувати їхній спосіб життя. Час від часу нам варто нагадувати, що проповідь – це передача не нашого, а вже давно записаного Божого Слова в нашому контексті.

Інтелектуальне і духовне преображення проповідників буде благословенням для церкви. Неосвіченість і лінь проповідника приносить нудьгу, маргінальні ідеї, вузькість думки, ересі й омани. Велика помилка протиставляти духовність із християнською освітою, бо вона відкриває нові інструменти та можливості для служіння.

Духовне становлення і зрілість служителів – це плід багаторічної праці над самим собою і багато в чому залежить від гармонійного розвитку тріади стосунків, побудованих на християнській любові. Це стосунки: із Самим Христом, зі Словом Божим і з друзями у Христі.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Baird L.S. Проповедь. Э. У. Блэквудст. *Теологический энциклопедический словарь*. Под ред. Уолтера Элвелла. М.: Ассоциация «Духовное возрождение», 2003.
- Dykstra Robert C. editor. *Images of pastoral care classic readings*. Chalice Press: St.Lous. Missouri, 2005.
- D.E.H. Whiteley, *The Theology of St. Paul*.
- Goodliff Paul. *Care in a confused climate pastoral care and postmodern London*, Darton, Longman and Todd, 1998.
- How Rest & Sabbath Can Strengthen Pastoral Well-Being / Barna Group. Jun 15, 2023. – URL: <https://www.barna.com/research/rest-sabbath/>
- Nouwen Henri J. M. *The Wounded Healer Ministry in contemporary society*. New York: Doubleday and Company, INC, Garden City, 1972.
- Peterson Eugene H.. *Five Smooth Stones for Pastoral Work*. Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1980.
- Peterson Eugene H. *The Contemplative Pastor. Returning to the Art of Spiritual Direction*. Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 1989.
- Troyer Angela K. The Health Benefits of Socializing. Four reasons to connect with friends. – URL: <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/living-mild-cognitive-impairment/201606/the-health-benefits-socializing>
- Августин Аврелий. *Христианская наука или основание священной герменевтики и церковного красноречия*. – СПб: Библиополис.
- Браун Дэвид. *Трансформирующая проповедь: Теория и практика*. 2003. – URL: <https://theologybooks.org/ru/book/16185>
- Бурега В. В. архимандрит (Симеон Томический). *Гомилетика: Учебник бакалавра теологи*. – М: Познание, 2018.
- Григорий Великий (Двоеслов). *Правило пастырское*. – М: Изд-во Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2011.
- Иоанн Златоуст. *Избранные творения*. Том 2. – Краматорск: Тираж-51, 2009.

- Лэдд Джордж. *Богословие Нового Завета*. – СПб.: Библия для всех, 2003.
- Келлер Тим. Что такое «Хорошая проповедь». Лекция 1 (2020) / YouTube : видеохостинг. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1DHdrLnDdi8>
- Клайв Льюис Стейплз. *Любовь*. – М: Эксмо, 2011.
- Николас Томас Райт. *Павел Послание к Коринфянам Популярный комментарий*. – М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2010.
- Ноуен Генри. *Духовне формування*. – Київ: видавництво “Нард”, 2016.
- Макграт Алістер. Клайв Стейплз Льюїс. *Людина, що подарувала світові Нарнію*. – М: ЕКСМО, 2019.
- Метакас Эрик. *Дитрих Бонхеффер: праведник мира против Третьего Рейха*. – М: Эксмо, Книгоноша. – 2016. – 672 с. – ISBN: 978-5-699-57170-3
- Платон. Диалоги Платона «Лисид» (о дружбе) / Платоновское философское общество : сайт. – URL: <https://plato.spbu.ru/TEXTS/PLATO/Losev/platoon13.pdf>
- Робинсон Хэддон. *Библейская проповедь. Подготовка и манера подачи проповеди-толкования*. 3-е издание (Виссон, 2015) 240 с.
- Сперджен Чарльз Хэддон. *Лекции моим студентам*. Пер. с англ. Н.Ф. Полторацкая; редактор Л. А. Голодецкий. – Одесса – СПб.: изд-во «Богословіє», изд-во “Библия для всех”, 1998. – 291 с.
- Стотт Джон. *Портрет проповедника*. Издатель: BEE International, 1999. – 96 с.
- Твендж Джин М. *Поколение селфи кто такие миллениалы и как найти с ними общий язык*. – М: Эксмо, 2018.
- Фома Кемпийский. О подражании Христу / Реформатский взгляд : портал. – URL: <https://www.reformed.org.ua/2/199/1/ThomasvanKempen>
- Хейз Ричард. *Этика Нового Завета*. – М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005.
- Хеймс Браян, Гулдбурн Рут, Кросс Ентоні. *Бути церквою: переосмислення баптистської ідентичності*. – Київ: Дух і Літера. 2024.
- Цицерон Марк Туллий. О дружбе (Лелий) / Электронная библиотека “MoreKnig.org” : сайт – URL: <https://moreknig.org/reader/285471/page/5/>
- Эриксон Миллард. *Христианское богословие*. – СПб: “Библия для всех” - Санкт-Петербургский христианский университет., 1999. – 1070 с.